

Моўная асіміляцыя беларускіх татар. Цюрка-татарскія запазычанні ў беларускай мове.

Татары, якія прыйшлі ў Вялікае Княства Літоўскае з Кыпчака і Крыма на рубяжы XIV і XV ст.ст. размаўлялі на чагатайскай мове (гэта адзін з усходніх дыялектаў турэцкай мовы, які адносіцца да куманска-кыпчацкай групы). Яна была і афіцыйнай літаратурнай мовай Залатой Арды. У хамаілах (малітоўніках) беларускіх татар маецца шмат тэкстаў на чагатайскай мове, якія адносяцца да найбольш ранняга перыяда гісторыі беларускіх татар. Зразумела, што асобныя плямёны, якія ўваходзілі ў склад Залатой Арды, мелі дыялектныя адрозненні ў мове, але рашаючай у развіцці пісьменства і афіцыйнай мовай яе вышэйшых слаёў была чагатайская мова. Сляды гэтай мовы захаваліся таксама ў помніках старажытнай пісьменнасці беларускіх татар, у некаторых прозвішчах, назвах гербаў, а таксама ў назвах некаторых татарскіх страў.[1, с. 269]

Сваю родную мову татары страцілі вельмі рана. Звесткі пра гэта знаходзім у крыніцах XVI - XVII стагоддзяў. Так, у лісце да турэцкага султана Сюлеймана Пышлівага (1558 г.), які атрымаў у гістарычнай літаратуры назву «Risale-i-Tatar-i-Lech» («Аповяд пра татараў Польшчы» - К.З.) невядомы татарын з Літвы выказваючы пажаданне, каб дзеці беларускіх татар маглі вывучаць арабскую і асманскую мовы, заўважае: «Пад час падарожжа нам давалося сустрэць мусульман, якія ведаюць не больш чым мы, нават у тых краінах, якія падуладны вялікаму падзішаху; а калі нашы не ўмеюць гаварыць па-арабску і па-турэцку, то яны ведаюць іншыя мовы: кожны ў нашай краіне паслугоўваецца двума распаўсюджанымі там мовамі».[2, с. 260] А ў другім месцы трактата сказана, што татары, якія жывуць у розных раёнах горада" на сваё гора страцілі сваю мову і карыстаюцца мясцовай, але ... да гэтага часу захавалі сваю веру ... Сёння большая частка мусульман, якая гаворыць там па-турэцкі, гэта тыя, што ... самі нядаўна пасяліліся на гэтых землях».[2, с. 251-252] Зразумела, што згадваючы «асманскую мову», якой карыстаюцца беларускія татары, аўтар трактата меў на ўвазе турэцкую мову наогул. Ананімны аўтар ліста Давыду Хітраэсу за 1581 г. сцвярджаў, што беларускія татары карыстаюцца мясцовымі мовамі.[3;4, с. 122-123] Няма ніякага сумніву, што на пачатку XVII стагоддзя дзе-нідзе ў татарскіх паселішчах гаварылі па-турэцку, таму М. Чыжэўскі ў сваёй кнізе «Аль-Коран татарскі» (пасквіль на татар – К.З) падкрэслівае — беларускія татары маюць асобную і незвычайную мову.[4, с. 181] На працягу XVII стагоддзя беларускія татары цалкам адмовіліся ад турэцкай мовы, захавалі яе толькі адзінкі. Пра гэта ж сведчыць і турэцкі гісторык XVII стагоддзя Ібрагім Паша.[5, с. 52] Тым, хто ўжо не разумеў па-татарску, у Кітабе першай паловы XVIII ст. прапаноўвалася: «Калі хто па-татарску не ўмее, то па-руску нехай абракайеца».[6]

Безупынным зносіны татараў з беларусамі пакінулі адметны след і ў беларускай мове. Па думку акадэміка Я. Карскага ў мове беларусаў налічваецца каля 50 слоў цюркскага (татарскага) паходжання, якія ўспрымаюцца сучаснымі беларусамі як звыклія і не патрабуюць спецыяльнага тлумачэння, напрыклад: база, бакалея, буран, гарбуз, кабан, шалаш, чай, курган, кінжал, кафтан, каракуль, каўпак, таракан, сабака, сарафан, халат, халва, дуда, баран, бусел, туман, тавар, торба, харч, хамут, шапка, кайданы, кавун, тытунь, дыван, калач, багатыр, біклага, базар, андарак, бачыць, балавацца, баламут, гойдацца ды інш.[7, с. 448-463] У мастацкай, гістарычнай, навукова-папулярнай літаратуры знаходзім шэраг цюркізмаў (армяк, аршын, ашуг, казна, кісень, сагайдак, бунчук, есаўл, хан, тамга ды інш.), якія выйшлі з актыўнага складу лексікі і зрэдку ўжываюцца ў сучаснай мове, але выкарыстоўваюцца ў творах на гістарычную тэматыку для вывучэння абставін пэўнай эпохі, мовы герояў альбо з мэтай стылістычнай афарбоўкі.

Упершыню ў лексікаграфічнай практыцы ў якасці вучэбнага дапаможніка выдадзены «Слоўнік іншамовных слоў» А. М. Булыкі. Аснову слоўніка склала агульна-

ўжывальная лексіка з 5600 адзінак, у тым ліку каля 200 слоўнікавых артыкулаў тлумачаць паходжанне і сэнс цюркскіх і асобна крымска-татарскіх запазычанняў. А. А. Жалуновіч для высвятлення лексіка-семантычнага фонду паспрабавала зрабіць класіфікацыю гэтых слоў па належнасці ці аднесенасці да пэўнай лексіка-семантычнай групы (ЛСГ). Першую групу склалі словы з ваеннай, культурнай, грамадскай і рэлігійнай сферы: булат, бунчук, джыгіт, есаўл, каган, кабура, калчан, ашуг, майдан, казак, каравул, кінжал, сагайдак, мула, ясак, ятага. У другую групу ўвайшлі назвы бытавога і гаспадарчага жыцця: базар, аршын, бакалея, башлык, бурдзюк, кайданы, кайма, каракуль, капкан, каўпак, кафтан, кішлак, кумыс, паждак, харч, халва, хабар, чаба, чалма, чай, чадра, шалаш, таўро, торба, саф'ян, аркан, арба, сургуч, юрта, юхт, ярлык, чарга, магарыч, барыш ды інш.

Многія цюрка-татарскія словы ўжываюцца ўсім беларускім насельніцтвам і даўно ўжо атрымалі права грамадзянства ў беларускай мове. Але ў дачыненні да іх неабходна зрабіць заўвагу: некаторыя з гэтых слоў, мажліва, запазычаны беларусамі не непасрэдна ў татар, а, можа, праз рускіх ці ўкраінцаў, у мовах якіх доля татарскіх слоў наогул вельмі значная.

У "Словаре тюркизов в русском языке" Е. Н. Шыпавай, выдадзеным у 1976 годзе ў Алма-Аце на аснове навуковага доказнага матэрыялу паказана больш за дзве тысячы запазычанняў з цюркскіх моў, якімі ў той ці іншай ступені карыстаецца рускамоўны чалавек. Паводле падлікаў Я. Якубоўскага больш за 600 гэтых цюркізмаў у той ці іншай ступені ўжываюцца ў беларускай мове.[9, с. 61]

На колькі моцна ўвайшлі цюрка-татарскія запазычанні ў беларускую мову сведчаць наступныя прыклады. Так, слова бархан (*barchan*) – наносны пясчаны ўзгорак дугападобнай формы ў пустынях, стэпах – атрымала сталую прапіску ў вёсцы Стары Свержань Стаўбцоўскага раёна. Земляны насып, на якім раней стаяла драўляная царква, да гэтага часу называюць барханам або барканам. Тут жа часцей пачуеш слова башлык (цюрк. *baslyk*) як азначэння капюшона ва ўсіх відах адзення; слова харч (тат. *chara*, тур. *harç*, араб. *hard*) ва ўсіх азначаных слоўнікам значэннях: 1. – тое, што ядуць; 2. – прыпасы ежы; 3. – корм для жывёлы.

Нельга не пагадзіцца з А. А. Жалуновіч, што «праблема цюркізмаў у беларускай мове яшчэ як след не даследаваная. Вывучэнне цюркскіх запазычанняў у беларускай мове карысна не толькі як лінгвістычная з'ява. Гістарычны змест слоў, час іх замацавання ў пісьмовых крыніцах, ужыванне ў народных гаворках могуць высвятліць многія старонкі жыцця грамадства».[8, с. 149]

Пасяліўшыся на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага беларускія татары прынеслі з сабой арабскі алфавіт прыстасаваны да фанетыкі той мовы, якой яны тады карысталіся (г.зн. чагатайскай – К.З.). У працэсе засваення беларускай і польскай моў, складання рэлігійных і свецкіх тэкстаў на гэтых мовах узнікла неабходнасць увесці ў арабска-чагатайскую графіку дадатковыя дыякрытычныя значкі, перадаваўшыя гукі, якіх няма ні ў арабскай, ні ў чагатайскай мовах. Так узнікла мова кітабаў беларускіх татар, напісаных на беларускай і часткова польскай мовах (аль-кітаб ад араб. *al-kitaб* — кніга).

Як адзначае даследчык кітабаў віцебскі вучоны-філолаг В. Несцяровіч: «У гэтых тэкстах больш поўна, чым у рукапісах, створаных кірыліцай, адлюстраваліся фанетычныя асаблівасці беларускай мовы. Мова кітабаў адрозніваецца ад мовы старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў, яна блізкая да беларускай народнай мовы. У тэкстах адлюстравалася беларуская лексіка (спрэчка, заранак, прысмакі, згода, гадаваць), фразеалогія (як вокам мігнуць, шлюб браць), беларускі сінтаксіс (пайшоў на прароцкую душу, дзякаваць таварышу). З дапамогай арабскай графікі, дастасаванай да беларускай фанетыкі, больш дакладна, у параўнанні з кірылаўскімі пісьмовымі помнікамі, перадаюцца некаторыя гукавыя асаблівасці беларускай мовы, у першую чаргу дзеканне і цеканне, разнастайныя асіміляцыйныя змяненні».[10, с. 10]

Толькі яму ўласцівыя знакі, якія адпавядаюць гукам –дз, –дз' (арабская літара *дал* з трыма кропкамі ўнізе), –ц, –ц' (арабская літара *сад* з трыма кропкамі ўнізе). З чагатайскай графікі беларускія татары запазычылі знакі, якія адзначаюць гукі: –п (па, знак, які пабудаваны на аснове арабскай літары *ба*, але з той розніцай, што ў яго не адна, а тры кропкі ўнізе), –ч (чым, знак па ўзору *джым*, але з трыма кропкамі ўнізе замест адной), наставыя –о, –е (галосныя –о, –і або –а, –е з наступным сагьір нун'ем). Ужываемы імі знак для абазначэння гук –ж — арабскага –зі з трыма кропкамі ўверсе выступае таксама ў арабскай і асманскай графіцы (пры транскрыбаванні іншамовных слоў). Для абазначэння мяккіх –ц', –дз', –з', –л', –н' і цвёрдых –ц, –дз, –з, –л, –н служаць адны і тыя ж знакі. Гук –с' перадаюць пры дапамозе арабскага *тса*. У сувязі з тым, што транскрыбаванне наставых гукаў даволі складаная справа, іх часта перадаюць як –о, –е. Для абазначэння галосных –а, –е, –ы, –і, –о ў графіцы беларускіх татар выкарыстоўваюцца тыя ж знакі, што і ў арабска-турэцкім алфавіце.[11, с. 13-14]

Назвы асобных літар гэтага алфавіта татары вымаўляюць па-турэцку, але з характэрным змякчэннем тыповым для беларускай мовы: аліф (эліф), бэ (бэй), рэ (рэй), шэ (шэй), се, джым, чым, хы, ха, зал, рэ, зе, сін, шым, сад, дад, шы, зы, айн, гайн, фэ, каф, кеф, лям, мім, нюнь, хэ, ваў, е. Дыякрытычныя знакі носяць наступныя назвы: усцун (асм. *ustun*, ар. *fatha*, знак для галоснай –а або –ä), утрунь (асм. *otru*, араб. *damma*, знак для галосных и, ü, о, ö), асрэ, эсрэ (асм. *asra*, араб. *kesra*, знак для галосных –і, –ы). Назвы для арфаграфічных значкоў: тэніў (араб. *tenuin*, знак для падваення кароткіх галосных), джэзім (араб. *dzedm*) або секюнь (араб. *sykun*, асм. *sukun*, знак, які паказвае на тое, што зычны гук трэба вымаўляць самастойна, без наступнага галоснага), тэшдзід, тэшдыд, тэшчыт, тэшчыць (араб. *taszdidd*, знак падваення зычнага гук), васаліа, васліа (араб. *uasala*, знак, які ўстаўляюць у некаторых словах над пачатковым аліфам, каб паказаць, што аліф не трэба вымаўляць), мэд, мед (араб. *uadda*, асм. *uad*, знак, які ўказвае даўжыню галоснай –а).

Беларускія татары, якія атрымалі рэлігійную адукацыю, шырока карысталіся арабска-турэцкім алфавітам. Яны звярталіся да яго не толькі пад час пісьма і перапісвання сваіх рэлігійных кніг, але і ў паўсядзённым жыцці, калі ставілі подпісы, афармлялі завяшчанні, робячы розныя паметкі, а таксама пры напісанні прыватных лістоў, адрасаваных іншым татарам. Гэтай жа графікай карысталіся татары складаючы надмагільныя эпітафіі на беларускай альбо польскай мовах.

Наогул, як адзначае С. Крычынскі, «арабская графіка для беларускага татарына з'яўляецца не толькі адным з спосабаў абазначэння гукаў яго мовы ў кнігах, дакументах, пісьмах і на надмагільных плітах. Гэта свяшчэннае пісьмо Кур'ана, кнігі яго веры і таму да самага маленькага кавалачка паперы, напісанага арабскімі літарамі, ён ставіцца з найвялікшай павагай. Вера ў святасць і чудадзейную сілу пісьма выражаецца ў магічных дзеяннях татарскіх калдуноў і чараўнікоў».[1, с. 269]

Такім чынам, аналіз гістарычных і пісьмовых крыніц, і перш за ўсе гістарычнае сачыненне «Рысале-і-татар-і-лех» (1558 г.), паказвае, што верагодна к канцу XVI ст. камунікатыўная функцыя гутарковай роднай мовы беларускіх татар вычэрпваецца, і на змену ёй прыходзяць беларуская і польская. Становішча гэта захавалася да сённяшняга часу. На долю актыўнага валодання роднай цюркскай мовай прыпадае прыкладна 200 гадоў. І роўна 400 як яна забытая. Забытая, але не знікла бяследна; нішто не прападае, не пакінуўшы сваіх слядоў. Перш за ўсё трэба нагадаць пра існаваўшыя ў беларускіх татар арабавісмовыя старыя цюркскія літаратурныя мовы XVI - XVIII ст.ст. (харэзмска-цюркская, чагатайская і стараасманская), якія абслугоўвалі пісьмовую сферу зносін беларускіх татар. Акрамя моў пісьмовых зносін беларускія татары мелі, безумоўна, мову вусных зносін, якая была для іх роднай.

Польскі вучоны, прафесар А.Дубінскі, спасылочыся на гістарычныя дадзеныя, даводзіць, што «мова беларускіх татар, у асноўнай сваёй масе перасяленцаў з Залатой Арды, належыла да кіпчацкай групы цюркскіх моў».[12, с. 182] Гэта сцвярджэнне можна лічыць справядлівым. Але ці ёсць доказы гэтага? Так, яны існуюць і шлях да іх указаны А. Мухлінскім. Спасылочыся на больш ранняе ўпамінанне, А.Мухлінскі [13, с. 41] сцвярджае, што ў той час,

калі тэрыторыя Падоллі была вернута туркамі — тады шмат татарскіх сем'яў, спрадвечу жыўшых на гэтых землях, адышлі ад Турцыі. З гэтых выхадцаў утварыліся там тры калоніі, якія і сёння адрозніваюцца ад турэцкіх тыпам і касцюмам і называюцца татарскімі: адна на раўніне Дабруча у Булгарыі, другая — у наваколлях Брусы, трэцяя — над ракой Кызыл-Ырмак (Halis) у Малай Азіі; колькасць татар у гэтых трох калоніях налічвала па афіцыйнай статыстыцы 1853 г. каля 36 тыс. душ.[14, с. 23] Тут, у гэтым асяродку, як лічыць расійскі прафесар Э.Р.Ценішаў «можна думаць без ваганняў і захавалася вусная мова польска-літоўска-беларускіх татар».[15, с. 133] Мовай татар Дабруджы, якія адносяцца цяпер да Рэспублікі Румынія займаліся А.Зайнчоўскі, Х.Янкоўскі, Е.Мандокі, Э.Махмут, В.Дрымба, Э.Ценішаў. Найбольш поўныя на сённяшні дзень сведчанні аб мове татар Дабруджы змешчаны у кнізе В.Зайнчоўскага «Мова і фальклор татараў з румынскай Дабруджы». Вроцлаў, 1975 (гісторыя вывучэння мовы: сс. 8-9; граматыка: сс. 10-25; тэксты: сс. 26-98; слоўнік: сс. 189-197). Як сцвярджае прафесар Э.Р.Ценішаў, гэтага матэрыялу зусім дастаткова для яснага ўяўлення аб ладзе мовы дабруджынскіх татар, яе слоўнікавым складзе, дыялектычным дзяленні і сувязі з іншымі мовамі. На яго думку, мова татараў Дабруджы, без сумніву, належыць да кыпчацкай групы цюркскіх моў.[15, с. 138] Гэта татарская мова, але нагайскага тыпу з прыкметнай замешкай турэцкіх (альбо крымска-татарскіх элементаў). Параўнанне з дыялектамі нагайскай мовы, праведзенае Э.Ценішавым дазволіла яму зрабіць вывад, што мова цюркскага насельніцтва Дабруджы блізка стаіць да акнагайскага дыялекта, але па дадатковым прыкметам (крымска-турэцкіх элементаў) яна бліжэй знаходзіцца да крымсканагайскага дыялекта па тэрміналогіі Ю.Л.Каракаева.[16, с. 155-159] Гістарычныя ўмовы фарміравання мовы татараў Дабруджы і паўночнага дыялекта крымскататарскай мовы у многім былі блізкімі, што і спарадзіла падобныя рысы гэтых моў.[15, с. 138] В.Дрымба, які ўважліва даследаваў мову татар Дабруджы прыйшоў да высновы, што яна складаецца з трох груп тэратарыяльных дыялектаў (паўночная, паўднёвая і паўднёва-заходняя), наўмысна пазбягаючы ўжываць тэрмін дыялект у адносінах да гаворкі татар усёй Дабруджы, паказваючы пры гэтым дэфініцыі Ю.Немета «усходнерумелійская гаворка» або Т.Кавальскага «турэцкі дыялект Дыліёрмана» (які складае з гагаўскай мовай «дунайскі дыялект»).[17, с. 39] В.Дрымба, не пагаджаючыся з існуючымі думкамі, лічыць, што пытанне канчаткова будзе вырашана толькі пасля таго, як будуць складзены лінгвістычныя атласы Балгарыі і Турцыі.[17, с. 39]

Але, як справядліва даводзіць прафесар Э.Ценішаў «як бы сёння не называлі мову татараў Дабруджы: гаворка, дыялект, жаргон, у сацыяльным плане ні адзін з гэтых тэрмінаў не адлюстроўвае сапраўднае становішча. І лінгвістычна і сацыяльна цюркскае насельніцтва Дабруджы валодае мовай. Гістарычна яна была ў становішчы дыялекта у адносінах да ўсёй мовы беларускіх татар XV - XVI ст.ст., г.зн. пакуль яна існавала ў вуснах народа».[15, с. 139] Э.Ценішаў не пагаджаецца з В.Садурам, які сцвярджае, што ў беларускіх татар ніколі не было моналінгвізма. «Полілінгвізм, — лічыць Э.Ценішаў, — наступіў пасля XVI ст. калі гэта мова была страчана на сваёй радзіме, то яе носьбіты, якія перасяляліся ў Дабруджу, Брусу і Кызыл-Ырмак, апынуліся ў становішчы адзіных носьбітаў-спадкаемцаў роднай мовы. Сёння «ізаляваны дыялект» у Дабруджы вырас да статуса самастойнай мовы. Дыялекты ж Брусы і Кызыл-Ырмака, верагодна, падвергліся моцнаму турэцкаму ўплыву. Усё гэта наводзіць на думку, што менавіта мова татараў Дабруджы можа быць засвоена беларускімі татарамі. Перасажаная на старую глебу, яна паступова набудзе мясцовы каларыт і наблізіцца да страчанага становішча, але верагодна яго цалкам не дасягаючы, таму што мясцовыя ўмовы за чатыры сотні гадоў таксама моцна змяніліся. Тым не менш, гэты працэс немагчыма параўнаць з сухім эксперымантам, хутчэй за ўсё гэта вяртанне дамоў даўно пайшоўшага, амаль прапаўшага дарагога сына».[15, с. 139]

Прыклад вятання сваёй мовы дае нешматлікі народ Латвіі — лівы. Зусім мала засталася тых ліваў, каторыя валодаюць роднай мовай. У некаторых школах Латвійскай Рэспублікі ўведзена выкладанне роднай мовы лівам, пачынаючы з першых класаў.

Ужо сёння, лічыць Э. Ценішаў, існуе дастаткова матэрыялаў, каб скласці буквары і падручнікі роднай мовы для дзяцей польска-літоўска-беларускіх татар.[15, с. 141] Для

дарослых можна адкрыць курсы, дзе б на першым часе выкладалі настаўнікі-татары Дабруджы, пакуль не будуць падрыхтаваны свае настаўнікі. У далейшым неабходны вялікія і паўнакроўныя граматыкі і слоўнікі. Родную мову можна вярнуць і пры моцным жаданні зрабіць гэта хутка.

Літаратура

1. Kryczynski S. Tatarzy litewscy. Proba monografii historyczno-etnograficznej // Rocznik Tatarski. T. III. Warszawa, 1938.
2. Muchlinski A. Zdanie sprawy o tatarach litewskich przez jednego z tych tatarow zlozone sultanowi Sulejmanowi w 1558 r. // Teka Wilenska. Wilno, 1858. nr.4-6.
3. Gwagnin A. Rerum Polonicarum tomi tres. Francofurti, 1584. T. II.
4. Czyzewski P. Alfurkan tatarski. 1616 (1617) (об. Encyklopedja Polska. Warszawa, 1899 . T. IV.
5. Канапацкі І.Б., Смолик А.І. Гісторыя і культура беларускіх татар. Мн., 2000.
6. Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968.
7. Карский Е.Ф. Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., Изд-во АН СССР, 1962.
8. Жалуновіч А. Цюркскія запазычанні ў беларускай мове // Вывучэнне і захаванне культурнай спадчыны татарскага народа на Беларусі: Матэрыялы III міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 600-годдзю татарскага асадніцтва на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы, распачатага пры Вітаўце Вялікім. Мн., 1999.
9. Якубоўскі Я. Пашырэнне слоўніка энцыклапедычнага даведніка "Татары Беларусі, Літвы і Польшчы" // Исламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі: Матэрыялы другой міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Мн., 1995.
10. Нестерович В.И. Фразеологизмы в белорусских текстах, написанных арабским письмом (XVII-XIX вв.). Мн., 1983.
11. Woronowicz A. Język polski w transkrypcji arabskiej // Zycie Tatarskie ("Татарская жизнь") IV. Wilno, 1937. №1.
12. Дубинский А. Славянские элементы в тюркских языках на территории Польши, Литвы и Украины // Problemy jezykow Azji I Afryki. Warszawa, 1987.
13. Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. Спб., 1857.
14. Letters sur la Turquie par Ubicini. 2 edition. Paris, 1853.
15. Тенишев Э. Разговорный язык литовско-польско-белорусских татар XV-XVI вв. // Вывучэнне і захаванне культурнай спадчыны татарскага народа на Беларусі: Матэрыялы III міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 600-годдзю татарскага асадніцтва на землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы, распачатага пры Вітаўце Вялікім. Мн., 1999.
16. Каракаев Ю.И. Особенности крымско-нагайского диалекта (на материале В.В. Радлова). Сб. "Проблемы исторической лексики карачаевобалкарского и ногайского языков". Черкесск, 1993.

17. *Drimba V.* La repartition des parlers turcs de Dobroudja // *Acta Orientalia Hungaricae*. Budapest, 1970. T. XXIII, fasc.1.